

KALMÁR MELINDA

A desztalinizáció hullámai

Szovjet típusú rendszerek rekonzolidálása az ötvenes évek közepén

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.1.1>

A történeti, történetési nézőpontnak mindig kritikus eleme az események sorozatának tagolása. Egészen más képet mutatnak a folyamatok egy időben nagyobb léptékű felosztásban, mint egy kisebb, alig látható elmozdulásokat is regisztráló narratívában. A két nézőpont egymásra vetítése módszertani szempontból még inkább nehéz olyan fordulópontok esetében, amelyek sokáig láthatatlanok maradtak, de a visszatekintő elemzői távlat már lényeges változásként értelmezheti őket. Az 1954-es év ilyen nem látványos fordulat a szovjet érdekszférába került kelet-közép-európai államok életében. Olyan „láthatatlan” cezúra, amely világosan elkülönít egymástól két nagyon különböző szakaszt: a válságba került szovjet típusú rendszer konszolidációs kísérletének két markáns hullámát, a radikális reformnekilendülést és ezek szükségzerű korrekcióját. Azaz: 1954 egy fordulat a korrekciók és a rekorrekciók között. A két szakasz dinamikájának részletesebb vizsgálata közelebb vihet annak megértéséhez, hogy autoriter rendszerek milyen hullámokon keresztül módosíthatják saját működésüket annak érdekében, hogy reziliensekké, hosszabb távon fenntarthatókká váljanak.

A sűrűn tagolt ötvenes évek

Az utókor professzionális történeti értelmezése számára különös tapasztalat összevetni, hogy míg a közvélekedés a szovjet

típusú működés ötvenes évekbeli magyar változatát egységesen Rákosi-korszakként emlegeti (s ezen valami masszívan monolit szerkezetet és egy általános jellemzőkkel egységesen leírható korszakot és rendszert ért), a valóságban ez az évtized is rendkívül tagolt volt, így egymástól jól elkülöníthető szakaszokkal és tulajdonságokkal írható le.

A gyors változások egyik kevésbé látványos, mégis lényegi fordulópontja 1954. Ez az év az egymással ellentétes folyamatok tengelye, amely mintegy modellszerűen mutatja a szovjet konszolidációs útkeresés oda-vissza mozgását. Ezeket a mozgásokat *reformingaként* írhatnánk le, melyek ellentétes kilengései a későbbi szakaszokban is gyakran megjelentek. Olyan eleve kódolt pályákat írtak le, amelyek egy erősen központosító rendszer elmaradhatatlan jellegzetességei: a fenntarthatóság érdekében a politikai vezető rétegek előbb-utóbb reformokra, módosításokra, korrekciókra kényszerülnek, majd szintén kényszerűen visszafogják, mérséklik ezek túllendüléseit, miközben a korrekciók és rekorrekciók váltakozásában a rendszer valamelyest mégis folyton módosul. Az ötvenes évek desztalinizációként leírt folyamatai is leginkább ezeken az ellentétes mozgásokon keresztül érthetők meg. A második világháborút követő fundamentális, rendszerkiépítő szakasz az ötvenes évek elejére lezárulni látszott, és bekövetkezett az első, konszolidációs¹ plató, ami azonban igen rövid ideig tartott; az újonnan alávetett térség asszimilációs feszültségei már korán mutatkoztak. Magyarországon ugyan ekkor még nem tört ki látványos lázadás, de az itteni szovjet jelentések arról szóltak, hogy a „népi demokrácia” fennmaradásának szinte egyedüli biztosítója a szovjet jelenlét. Szóvá tették azt is, hogy a sporteseményeken a lakosság feltűnően szovjetellenes szlogeneket skandál. A magyar társadalomra jellemző politikai attitűdöt a német munkásmozgalomból örökölt fordulattal úgy

¹ A konszolidáció értelmezésének hangsúlyozása a rendszerformálódásokban; GOMBÁR Csaba–HANKISS Elemér–KENDE Péter–LENGYEL László–NOVA Eszter–STANDEISKY Éva–SZILÁGYI Ákos: *A konszolidációról. Elméleti és történeti elemzések*. Kalligram Kiadó–Korridor Kiadó, Pozsony, 2012.

írták le, hogy az itteni lakosság viszonya a rendszerhez olyan, mint a retek: kívül piros, belül fehér.²

Ennél nagyobb gond volt azonban az agrárium válsága, többek között a földfelajánlások³ volumene, és az is, hogy a párt politikai-ideológiai befolyása a vidéki lakosságot alig tudta elérni. Bár a vidék nem lázadt nyíltan, a pártideológia számára egyre nehezebben megközelíthető társadalmi csoportot jelentett.⁴ S a válság elért más társadalmi rétegeket is, csak másként. Az értelmiségi integrálás kudarcát jelezték a Magyar Írók Szövetségének – minden politikai, világnézeti, művészeti irányzatot felvonultató – súlyos belső vitái, ellentétei. Ezek kiemelt fordulataként 1952-ben, a nagy figyelemmel kísért Déry-vitát követően az apparátus megállapította, hogy a magyar irodalom lényegében megszűnt.⁵ Ezek a nyilvánvaló politikai, ideológiai kudarcok is arra utaltak, hogy a látszólag sikeres szovjetizálás felszíne alatt a magyar társadalom politikai asszimilálásában komoly anomáliák jelentek meg mindjárt az első rendszerstabilizáló években. A frissen kiépített struktúrák konszolidációs szakasza helyett egy feszültségekkel teli szakasz következett, mondhatni, egy válságplató 1952-től az ötvenes évek végéig.

Miközben a frissen meghódított térségben már látszódtak a válság jelei, a szovjet központ belső vezetésében szintén meglepő bizonytalanság állt be. Sztálin 1952-ben vázolt jövőképe kihívás elé állította a legfelső szintű szovjet apparátust is.⁶ Az SZKP KB

² Az itteni szovjet nagykövetség meglehetősen bizalmatlan volt a magyar vezetéssel szemben. A Kútvölgyi Kórházban dolgozó szovjet orvos, Livingston Dalvé Garun azt állította, hogy a követségi emberek véleménye szerint Magyarországon minden csak látszat, „a magyar kommunisták olyanok, mint a retek, kívül pirosak, belül fehérek”, s olyan erős az ellenreakció, hogy „félős a helyzet”. Feljegyzés Rákosi Mátyásnak. 1953. február 4. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs.

³ RAINER M. János: *Nagy Imre*. I–II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. I. 495.

⁴ MDP PB 1954. április 21. Rákosi Mátyás, Nagy Imre és Geró Ernő szóbeli tájékoztatója az MDP III. kongresszusa előkészítéséről. Mellékelve: A népfront szerepe és jelentősége a népi demokratikus államban. MNL OL M-KS 276. f. 53/171. ő. e.

⁵ VAMOS György (szerk.): *Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre*. RTV-Minerva, Budapest, 1986. 162.; KALMÁR Melinda: A politika poétikája. *Holmi*, 1993/5. 715–730.

⁶ William TAUBMAN: *Khrushchev. The man and his era*. W. W. Norton & Company. New York–London, 2003. 228–230.

XIX. kongresszusa előtt a szovjet vezető nehezen megfejthető új ideológiai iránymutatást adott a szovjetrendszerek jövőjéről, kivánatos modelljével kapcsolatban. Sztálinnak ezek a rövidebb „közgazdasági” szövegei olyannyira nyitva hagytak alapvető rendszerkérdéseket, hogy sem a korabeli, sem a későbbi értelmezések nem tudták egyértelműen megfejteni: elfogadta-e hosszú távra az értéktörvény, a pénz, illetve a piac szerepét a gazdaság működtetésében, vagy inkább még szigorúbbra formált autarkiát tervezett a keleti blokk számára. Úgy tűnhetett, hogy ennek jegyében sajátos modelltulajdonságokat erősítene meg, köztük a közmunkát, a bartert és a szigorúan állami keretek között kollektivizált gazdálkodást.⁷ A sztálini rejtvény így megoszthatta a szovjet vezetést, amely alig egy évvel később, közvetlenül a legfőbb vezető halála után, mindjárt komplett reformtervekkel állt elő.

A posztsztálini reformkonceptiók nem hagytak kétséget afelől, hogy az általuk vizionált struktúrakorrigálás kiterjedten fogja érinteni a működés egészét, a gazdaságirányítástól a belső szövetségi stratégia átértelmezésén keresztül a nemzetközi kapcsolatokig. A váltás szisztematikus szándékát jelezte, hogy nevet is adtak az elkövetkező fázisnak: új szakaszként definiálták, és igyekeztek ennek főbb elvárásait kötelező érvénnyel elfogadtatni a reformokat vonakodva követő kelet-közép-európai pártvezetésekkel is.

A desztalinizáció mi?

A politikai gyakorlatban megindult az olvadásnak vagy desztalinizációnak nevezett folyamat, amelynek első eredményeit az SZKP XX. kongresszusa 1956-ban deklarálta. A politikai kezdeményezés azonban egyértelműen korábbi volt, hiszen a korrekciók – különböző amplitúdókkal – már évek óta folytak. Éppen azért érdemes itt is hangsúlyozni a praxis és a széles körben nyilvánossá tett ideológiai artikulálás többszintű kapcsolatát,

⁷ Joszif Visszarionovics SZTÁLIN: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra Kiadó, Budapest, 1952.

mert valójában nehezen dönthető el, hogy az 1953–1956 közötti időszak gyakorlati fordulatai hoztak több érdemi változást a régió életében, vagy az 1956-os, reprezentatív módon deklarált szovjet ideológiai cezúra vagy akár a magyar forradalom. A történeti emlékezet számára az utóbbiak tűnhetnek inkább egyértelmű fordulatnak, holott a hangsúlyos eltolódások a gyakorlatban már évekkel korábban lezajlottak. Mindez jó példája annak, hogy a gyakorlati folyamatok reális értékelésével szemben a kultikus ideológiai artikulációknak kitüntetett szerepe lehet a történeti értelmezésben. A változó, bővülő kutatói tapasztalatokra támaszkodva éppen ezért tanulságos lehet a dinamikus rendszerszakaszok belső elmozdulásainak és az elfogadottnak tekintett cezúráknak a vizsgálata, s a hozzájuk csatolt definíciók újragondolása is.

A desztalinizáció összetett fogalmával kapcsolatban sem egészen világos még, hogy mit tekintünk a folyamat meghatározó elemeinek: a konstansokat vagy a változó paramétereket, illetve melyiket milyen mértékben. (Hasonló, ismert dilemma a magyar ötvenes évek első és második felének viszonya. Azaz a Kádár korszakot illetően mit hangsúlyozzunk: a változatlan keretek lényegi fennmaradását, vagy a nyilvánvalóan érzékelhető elmozdulásokat.) A hangsúlyok sorrendjének rendezésekor mindig kérdés, hogy a desztalinizációnak tekintett fordulat mire irányult valójában: csak a rendszer finomhangolásáról lehetett szó, vagy hosszú távon ható stratégiai váltásról, esetleg a kettő között valamiféle rendszeroptimalizálásról. Más megközelítésben: főként ideológiai újrakerepezésként értelmezzük, vagy a politikai praxis jelentős módosulásaként is.

Kérdés még az is, hogy mik voltak a század közepi elmozdulást kikényszerítő tágabb civilizációs és stratégiai összefüggések. Mennyiben következett a váltás a globális és az európai kontextusokból, a szovjet geopolitikai taktikák átértelmezéséből, és mennyiben a diktatúra fenntarthatóságára törekvő modellmódosító kényszerekből, esetleg ezek elválaszthatatlan kombinációiból.

Lényeges vizsgálati szempont még, hogy mennyiben volt ez egy behatárolható korszak. Értelmezhető-e átmeneti kísérleti

szakaszként, a hruscsovi „impulzivitás” nem tartós termékeként, vagy inkább tekintsük olyan nyitott végű stratégiának, amely visszafordíthatatlanul indukált egy nem lezárható korrekciós reformfolyamatot, ami tartott egészen az (átmeneti) összeomlásig. Ha az utóbbi a realisabb megközelítés, még akkor is kérdés marad, hogy mettől meddig beszélhetünk desztalinizációról: mikor kezdődött, voltak-e ellentmondásos, nemlineáris dinamikái, illetve van-e értelme egyáltalán végpontot megállapítani, vagy csak értelmezzük ezt a szakaszt a következő folyamatokba bele simuló kezdő impulzusként.

S nem utolsósorban kérdés még, hogy mi volt a kelet-közép-európai térség helye, szerepe ebben a folyamatban.

A fenntartható diktatúra víziója és praxisa

A hruscsovi korszak stratégiájának lényeges vonásai rekonstruálhatók, még ha leírásukat meg is nehezítik az irányváltás esetlegességei, a kezdeti spontaneitás zavarai. A történeti munkák általában egyértelműen elismerik a nehézipari beruházások mérséklését és a mezőgazdasági terhek könnyítését. Mindezek mellett kétségtelenül voltak törekvések arra is, hogy *tehermentesítsék a centrumot*, átalakítsák a *gazdaságszerkezetet*, részlegesen *szekularizáljanak* (azaz az állami és a párműködést részben szétválasszák, például a legfelső vezetői szinteken) és *ösztönözzék az öntevékenységet*. Ezeknek az 1953-tól megkezdett intézkedéseknek a célja nem csupán az akut belpolitikai feszültségeket feloldó politikai korrekció volt. Arra utaltak, hogy a szovjet vezetés felmérte a változó világ versenyparamétereit, s azt, hogy a Nyugattal folytatott küzdelem új típusú gazdasági attitűdöt igényel. Ideológiája ekkor azt is jelezte, hogy mindehhez egyelőre hiányoznak a kondicionáló intézmények, ezért meg-megújuló reformokra lesz szükség a gazdaságirányításban, az oktatásban, a kultúrában, a politikai aktivitásban és még a nyelvi percepció fejlesztésében is.

A reformkényszer innentől kezdve végigvonult a rendszeren, és végül elérte a politikai struktúrát. A hruscsovi vezetés *a rend-*

szert átfogó szanálását kezdeményezte, azzal a céllal, hogy elhárítsa a totális csődöt, s hogy a birodalmi működést egy átalakított, működőképes formában újraterejtse, így a fennmaradást nagyobb megrázkódtatás nélkül hosszú távon biztosítsa. Az átalítás fő irányai azt mutatták, hogy a válság okát mindenekelőtt a sztálini szuperstruktúra túlbiztosítási rendjében és a merev autarkia erőltetésében látta. Tervezett változtatásai ezért kiterjedtek a gazdasági és társadalmi mechanizmusok több területére. Mindenekelőtt a modellbéli látványos aránytalanságokat akarta mérsékelni: módosította némiképp az iparszerkezetet a nehézipari beruházásokkal szemben a fogyasztás javára, enyhítette a mezőgazdaság elhanyagolását, lazított a centralizált politikai irányításon, szabályozta valamelyest a bürokratikus túltengést, és végül, de nem utolsósorban emelte az elviselhetetlenül alacsony életszínvonalat.

Az új ideológiai és politikai etalonokat, a szanálás módszereit a szovjet központ többé-kevésbé kiterjesztette a kelet-közép-európai régióra is, vagyis az „új szakaszt” mindenütt a táborban bevezették valamilyen formában. Az ötvenes és a hatvanas évek reformkísérletei már egy sajátos *fogyasztói szocializmus* felé mutattak, amelyben az emberi szükségletek nem hangsúlytalan elemei a belső egyensúlynak, nem tisztán ornamentei a Nyugattal vitázó ideológiának. A szovjet argumentáció és retorika közeledett a termelés valóságos törvényeihez és a fogyasztói igényekhez.

Az 1953-tól datálható strukturális átrajzolódás az első komoly intézményi reformkísérlet volt a lenini–sztálini rendszer kialakulása óta, és mély nyomokat hagyott a szovjetrendszer működésének egészén. Ezen Hruscsov leváltása nem változtatott. A hatalmi befolyás erői megkezdték szekularizációs mozgásukat az egyeduralkodó párttól az állam, a gazdaság és végül a társadalom felé. Az elmozdulások nem maradtak következmények nélkül, hatásukat később semmilyen restaurációs törekvés nem tudta semmissé tenni. A praxis nyomására megváltoztak az ideológia korábban konstansnak tűnő elemei is, ami a hatvanas évek második felétől visszahatott a társadalmi gyakorlatra, amely aztán ismét módosította az ideológiai irányokat, ezt követően az artikulált változások újabb tudati változásokat indukáltak és fo-

lyamatos politikai átalakulást idéztek elő, és így tovább. A brezsnyevi és gorbacsovi intézkedések ezeknek a világfolyamatokhoz adaptálódó kísérleteknek a szerves folytatásai.

Nemlineáris reformdinamikák

Az alapvetően világos célok ellenére a közvetlen posztsztálini szakasz elmozdulásai azt mutatták, hogy egy központosító rendszer módosítása, fenntarthatóságának biztosítása nem egyenes vonalú változtatások sorozata. Már az ötvenes évek átrendeződései (és később a hatvanas-hetvenes évek fordulójának történései, majd a rendszerváltást megelőző időszak fordulatai is) jól mutatják a reformmozgások általában nem lineáris pályáit.

Közvetlenül a posztsztálini első korrekciós éveket több kisebb, egymásnak ellentmondó fordulat jellemzi, ami nyomon követhető a magyar–szovjet viszony alakulásában is. A két ország politikai vezetői között 1953-ban, 1954-ben, illetve 1955-ben zajlott kétoldalú találkozók modellként láttatják azt a fajta reformingamozgást, amely általában jellemzi a centralizált rendszerek reformálási dinamikáját. Másként fogalmazva: a központosító rendszer úgy változik, úgy válik/válhat rezilienssé, hogy közben folytonos korrekciós és rekorrekciós szakaszokon megy keresztül. A változtatások hol a korábbi merev struktúrákat érintik, hol pedig éppen az újonnan bevezetett reformokat. S ezekkel összefüggésben bármelyik elem képviselőit érhetik személyes politikai retorziók. Az ötvenes évek első felének átalakulásai során ebben a reformingamozgásban 1954 egy tengely, amely érzékelhetően elválasztja egymástól a radikális korrigáló változtatásokat és a hatásokat mérséklő taktikákat.

A desztalinizációnak nevezett folyamat első szakaszát a magyar–szovjet viszonyban is gyors átrendeződések jellemezték. Rákosi Mátyás, a magyar párt főtitkára, az ország miniszterelnöke 1953 tavaszán, Sztálin temetésén találkozott először az SZKP új vezetőivel. A következő, május végi hivatalos tárgyaláson⁸ már

⁸ RAINER M. János: *Nagy Imre*. I. m. I. 500–501.

egyértelműen tudomására hozták, hogy módosítani kell az ország gazdasági működésének struktúráját, főként az irányítást, valamint a párt és állam viszonyát, továbbá törvényességi kérdésekben kevésbé látványosan represszív elveket kell követni. A szovjetek úgy látták: az 1953–1954-es tervek már igazodhatnak az ország reális lehetőségeihez, csökkenthető a beruházások tempója, javulhat a lakosság életszínvonala, a politikai szerkezetben valamelyest szétválasztható az állami és a pártvezetés legalább a legfelső szinteken, az apparátus némi professzionalizálása érdekében új, fiatal pártértelmiségi kádereket lehet bevonni a vezetésbe, a törvényesség helyreállításának demonstrálására a korábban igazságtalanul elítéltek amnesztiát kaphatnak.⁹

Rákosi reakciója azonban az átrendeződés átmeneti hatalmi destabilizálódásának részeként egy sajátos térségi konzervatív – status quo-védő – lázadás jeleit mutatta a központtal szemben. Hasonlóan viselkedtek a régió más vezetői is,¹⁰ akik a még éppen megszilárdult struktúrában ilyen léptékű „visszarendeződést” nem gondolhattak sem helyesnek, sem szükségesnek, és főként nem érezhették közvetlenül érdekeltnek magukat benne. A megújult moszkvai vezetés azonban a változtatást elkerülhetetlennek látta, ezért a korrekciós irányvonal követését nem tekintette opcionálisnak sem a lépésváltás ütemében, sem stílusában. A kelet-közép-európai régió állandó belső feszültségeit is érzékelve Sztálin halála után több ponton módosította a nemzetközi, glo-

⁹ T. VARGA György (közl.): Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar állami és pártvezetők tárgyalásairól. (1953. június 13–16.) *Múltunk*, 1992/2–3. 234–269.

¹⁰ A táborbeli új szakaszokról: Mark KRAMER: 'The Early Post-Stalin Succession. Struggle and Upheavals in East-Central Europe Internal-External Linkages in Soviet Policy Making'. Parts 1–3. *Journal of Cold War Studies*, 1999/11 (Winter), 3–55; 12 (Spring), 3–38; 13 (Fall), 3–66.; Csaba BÉKÉS: East Central Europe, 1953–1956. In: P. Melvyn LEFFLER–Odd Arne WESTAD (eds.): *The Cambridge History of the Cold War*. I–III. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2010. I. 334–352.; BEREND T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép és Kelet-Európában. 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 132–172.; Christian OSTERMANN (ed.): *Uprising in East Germany, 1953. The Cold War, the German Question and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain*. Central European University Press, Budapest–New York, 2001; Vladislav M. ZUBOK: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007. 86–93., 115–119.

bális és kelet-közép-európai térségi taktikáját. A lappangó magyar válság kezelésére Rákosit például felszólította arra, hogy nevezzen ki egy első helyettest, de ez nem történt meg, sőt, a magyar párt vezetője szová tette, hogy a rendszer éppen a korábbi szovjet elképzelések alapján lett olyan, amilyen.¹¹ Miután a szovjetek az MDP Titkárságának 1953. június 3-i határozatában sem láttak lényegi elmozdulást,¹² az 1953. június 13–16. között Moszkvában megtartott titkos szovjet–magyar csúcstalálkozóra már nyolcfős delegációt hívtak, köztük öt gazdaságpolitikust, mezőgazdasági szakemberként Nagy Imrét is.

A találkozón többek között szó volt a gazdaság és tervezés aránytalanságainak enyhítéséről, valamint a hadseregfejlesztés volumenének mérsékléséről. A politikai struktúra korrekcióját illetően a szovjetek javasolták a Politikai Bizottság megerősítése mellett a Titkárság vezető szerepének megszüntetését, illetve a pártapparátus fiatalítását, valamint a felduzzadt államapparátus szűkítését, elsősorban minisztériumi összevonások révén. A találkozó végére, június 14-ére a magyar delegáció a szovjetekkel egyetértésben megfogalmazott egy stratégiát, amelyet hazatérve a szekularizáltabb imázsnak megfelelően a már miniszterelnökként megjelenő Nagy Imre hirdetett meg magyar kormányprogramként.

A desztalinizációnak ezt az első hullámát azonban mindjárt újabb mérséklő politika követte. A lazító reformok és a társadalmi feszültségek felszínre kerülésének sajátos történelmi együttmozgásaira jellemzően ugyanis Kelet-Közép-Európa népeinek első nyílt ellenállására éppen a Sztálin halála utáni szakaszban került sor. Az általános társadalmi elégedetlenség mellett a különböző mértékű „lázadásokhoz” az is hozzájárult, hogy a helyi vezetők jórészt nem egészen értették vagy nem vették eléggé komolyan az eltökélt moszkvai szándékokat.

Az 1953-as nyílt térségi megmozdulások (a májusi plovdivi sztrájk, a május-júniusi plzeňi és a júniusi berlini felkelések)

¹¹ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar állami és pártvezetők tárgyalásairól. 1953. június 13–16.; T. VARGA György: I. m. 244., 246.

¹² Rákosi ezen az ülésén számolt be a moszkvai útjáról is. MDP Titkárság 1953. június 3. MNL OL M-KS 276. f. 54/246. ó. e.

főként a korábban is iparosodott területeken törtek ki, s bár nem terjedtek ki a régió egészére, a szovjet vezetés mégis gondolhatta azt, hogy ebben a szakaszban kevésbé kockázatos a rendszer újrastrukturálását úgy folytatni, ha ennek részleteit csak egy osztottabb nyilvánosság előtt és mérsékeltén radikális nyelven artikulálják, azért, hogy ne keltsenek újabb nyugtalanságot. Ez azt jelentette, hogy a régió társadalmi számára nem tették egyértelműen láthatóvá, hogy a változások milyen mélységében érintik a modellt. A hazatérő magyar delegáció ennek megfelelően a szovjet korrekciós terveknek csak egy puhább verzióját hozta nyilvánosságra kormánystratégiaként, míg a lényegesen radikálisabban fogalmazó MDP KV-határozatot csak a párt belső rétegei ismerhették meg. (Utóbbi dokumentum csak harminc évvel később jelent meg mindenki számára hozzáférhető nyomtatásban.¹³)

A radikálisabb változatot is megismerők közé tartoztak a párt beavatott csoportjai, így a *Szabad Nép* szerkesztősége is. Vagyis a korrekciók volumene számukra már évekkal az 1956-os XX. kongresszus előtt világossá vált, ami rendkívüli mértékben megosztotta azt az értelmiségi réteget is, amely korábban részt vett a rendszer kiépítésében, s amelynek éppen ezért leginkább lehetősége volt az adott keretek közt politizálni.¹⁴ A sztálini szakasz éles kritikája különösen a pártot támogató, addig lojálisan kiszolgáló értelmiség köreiből idézett elő mély válságot. A XX. kongresszust évekkal megelőzően, így már a magyar viszonyokban is súlyos legitimációs válság alakult ki.¹⁵ Ennélfogva 1954-re nemcsak jelentős mértékben destabilizáló hatású kvázi kettős hatalom

¹³ Az 1953. június 27–28-i MDP KV-ülés határozata. *Propagandista*, 1986/4. 136–167. Közölte még: BALOGH Sándor (szerk. és bev.): *Nehéz esztendőkről krónikája. 1949–1953. Dokumentumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 496–510.

¹⁴ A politikai élet tagolatlanságáról, majd újratagolódásáról lásd: KÖRÖSENYI András: A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. *Századvég*, 1998/6–7. 104–122.

¹⁵ A júniusi párthatározat, 1953. Kende Péter visszaemlékezése a júniusi párthatározat ismertetésére a *Szabad Nép* szerkesztőségében. Közli: Nemzeti Emlékezet Bizottsága (2024. február 5.) Forrás: <https://neb.hu/hu/a-juniusi-parthatarozat-1953> (Letöltve: 2025. 03. 02.).

alakult ki a legfelső szintű irányításban, de a politikai vezetés alsóbb rétegeinek lojalitása is érzékelhetően dezorganizálódott.

A súlyos politikai feszültségeket azonban egy ideig még elfedte az első reformlendület dinamikája. Az új szakasz magyar politikája fő vonalaiban ugyanis követni látszott az 1953-as szovjet módosítások rövid és hosszú távú céljait. A távlati célokat tekintve azt, hogy a régió kilépjen a szigorú autarkiából és fokozatosan valamelyest alkalmazkodni tudjon a nyugati versenyfeltételekhez, s ehhez törekedjen a gazdaságszerkezet módosítására, illetve változtasson azokon a feltételeken (gazdaságszerkezet, tervezés, munkaerő-politika stb.), amelyek akadályozzák ezt a részleges reintegrálódást a globális viszonyok közé. A rövid távú politikai-gazdasági célok megvalósítása ezekhez képest könnyebbnek látszott: törekedtek a lakossági ellátás javítására, a terhek csökkentésére. A parasztság számára látható intézkedéseket jelentettek az adóamnesztiák, a gépállomási díjak mérséklése, a hátralékok pénzbüntetésének elengedése, a tartalékföldek hasznosítása, a mezőgazdasági termelők kedvezményes kölcsönei. Nöttek a közalkalmazotti bérek és a nyugdíjak, bővültek a paraszti és városi szociális ellátások, enyhültek a munkaviszony előírására vonatkozó szigorú szabályok.¹⁶ A városi lakosság hangulatára kedvezően hatott a kisiparosok és kereskedők működésének könnyítése, a jobb ellátás, az alacsonyabb árak.

A hatékonyabb termelést azonban nem támogatta sem a tervezés rugalmatlan gyakorlata, sem a beruházáspolitikája, sem az anyaggazdálkodás, sem az ár- és bérvizonyok. A módosításokat csak a gazdaság külső és belső egyensúlyának rovására hajthatták végre, mivel az országnak nem voltak mobilizálható tartalékai, és a későbbi növekedés sem látszott valószínűnek. Ezért elkerülhetetlennek látszott a komolyabb változtatás, különösen a tervezés, az igazgatás és a gazdaságirányítás terén. A szovje-

¹⁶ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. 1. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 260–261.*; ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 452–453. A szovjet munkaerő-politikáról lásd még: Mihail HELLER–Alekszandr NYEKRICHS: *A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 241–244., 300–301., 582.

tek 1954–1955-től ennek érdekében megkezdték a rendszer egyik legfőbb elemének, a tervezési mechanizmusnak az átalakítását, s ehhez szétválasztották a perspektivikus és az aktuális célokat a hozzárendelt eszközökkel együtt.

1954. január 15-én a magyar kormány is döntött az igazgatás racionalizálásáról. Bizottságokat neveztek ki, amelyek kisebb létszámú, hatékonyabb és olcsóbb apparátusokat javasoltak, hogy közelebb kerülhessenek a „dolgozókhöz”, és általában is a vezetés a végrehajtáshoz, a kapacitások pedig a felhasználókhoz.¹⁷ Lényeges eleme volt a politikai elmozdulásnak, hogy az új gazdaságpolitikai elvek megfogalmazásában valódi szakértők is részt vettek. 1954 nyarán a gazdaságpolitikai koncepció kidolgozását az MDP gazdasági vezetőkre és közgazdász szakemberekre bízta, a sürgős feladatok meghatározására a Központi Vezetőség mellett Gazdaságpolitikai Bizottság alakult. Megkezdte működését az új Közgazdasági Intézet, s folyóiratának, a *Közgazdasági Szemlé*nek az írásai átfogó felülvizsgálatot szorgalmaztak.

Az MDP KV 1954. október 22-én hozta nyilvánosságra a friss gazdaságpolitikai reformelveket, melyekből kiderült, hogy a rendszerkiépülés után alig néhány évvel elkerülhetetlen egy átfogó gazdasági reformkoncepció. Ehhez feltételként jelölték meg a tudományos megalapozottságot, főként a közgazdaságtudományi kutatást, a gazdasági törvények és a konkrét körülmények széles körű elemzését. A nagyobb mozgástérhez jutó közgazdászok pedig egyre nyíltabban hangoztatták, hogy a gazdaságosságot mindenekelőtt a szükségletek tudják biztosítani, azaz a fogyasztói kereslet, a tervszámok csökkentése, a verseny, a nyereség, a nagyobb termelői önállóság, végső soron az állami beavatkozással kombinált piac. 1954. október végén átfogó gazdaságpolitika kidolgozását kezdték meg, majd közel százötven oldalas tanulmányban tárgyalták az iparfejlesztés feladatait, a követendő agrárpolitikát és a gazdaságirányítást módosító elveket. Jövedelmező, gazdálkodásösztönző mechanizmust javasoltak, amelynek az új szervezeti formák mellett feltétlenül része az anyagi érdekeltség és az értéktörvény. Szorgalmazták a tényleges költségek és valódi

¹⁷ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: I. m. 321–324.

értékarányok, illetve a világpiaci árak fokozatos érvényesítését, a pénz- és hitelrendszerben némi bankárszemléletet.¹⁸

A magyar politikai vezetés elképzelései azonban mindebben korántsem voltak egységesek. A KV 1954. októberi ellentmondásos álláspontját Nagy Imre hozta nyilvánosságra, hangsúlyozva, hogy a feszültségeket csak átfogó változtatások sorozatával lehet feloldani. Az apparátus és a nehézipari csoport által is támogatva Gerő Ernő és Friss István ezzel szemben főként az életszínvonalpolitikával nem értett egyet, és a júniusi program felülvizsgálatát ajánlották. A változások ellen dolgoztak egyes gazdasági lobbik is, melyek állagmegőrzés címén elszabotálták a leállításokat, és folytatták a beruházásokat.

A lépésváltást illetően a belső vitáknál nagyobb gondot jelentett azonban az, hogy a szovjet és a magyar elképzelések között is lényegi ellentétek voltak.

Az 1954-re már világossá vált, hogy a szovjet vezetés a saját érdekeit tekintve nem eléggé körültekintő módon választotta ki Rákosi helyére az új magyar miniszterelnököt. Ekkorra ugyanis már érzékelték Nagy Imre nem kalkulált politikai önállósodását. A miniszterelnök több ponton nem a szovjet korrekció irányait követte, nézetei a hruscsovi vezetés reformterveivel csak részben érintkeztek. Rendszerszintű, átfogó gazdaságpolitikai tervei, agrárius reformvizioja, a Duna menti népek összefogását érintő felvetései és nem kevésbé a Népfront szerepének, működésének újraértelmezése nem tartoztak a szovjetek által elképzelt keretstratégiába. Ők ugyanis a magyar mezőgazdaságra vonatkozóan továbbra is a kollektív gazdálkodást tekintették követendőnek, miközben Nagy Imre inkább kisparaszti hálózatokban gondolkodott. A szovjetek szintén nem támogattak a térségben semmilyen alternatív integrációs formát azokon kívül, amelyeket maguk hoztak létre és működtettek.

A politikai struktúrát tekintve különösen nagy jelentősége volt annak, hogy Nagy Imre a népfrontot egy rugalmasabban korporáló szervezetté, formációs elemmé alakította volna. Ebben a korszakban ezzel még elfogadhatatlanul kikezdte volna azt a

¹⁸ Uo. 267–268., 328–330.

politikai dinamikát, amelyet kezelhetőnek, irányíthatónak tartottak. Az egypárti modellen belüli alternatívát keresve ő úgy gondolta, hogy a Népfront nemcsak a korábbi pártok és a szakszervezetek integráló szerve lehetne, hanem átalakulhatna egy befogadó, érdekegyeztető, politikai alternatív intézménnyé, ahova egyéenként is be lehetne lépni. Érvei szerint a párt ezáltal elérhetne olyan társadalmi csoportokat is, például a vidéki parasztságot és értelmiséget, a pártonkívülieket, illetve a városi középrétegeket (kisiparosokat, kiskereskedőket) is, akik kívül estek a közvetlen politikai befolyásolás körein.

Az MDP KV 1954. áprilisi ülésén azonban ennek a koncepciónak főként ellenzői voltak. Apró Antal elismerte ugyan, hogy „a párt egyedül van ezeken a területeken”,¹⁹ de úgy gondolta, a rendszerkiépítés közben elveszett tömegeket valahogyan másként kellene a tartós befolyásolhatóság és ellenőrizhetőség köreibevonni. Ugyanezt emelte ki Farkas Mihály, Geró Ernő és Rákosi Mátyás is. Ők a veszélyesnek tekintett egyéni politikai visszatérések helyett a klasszikus korporatív megoldást javasolták: bővíteni kell a felülről létrehozott szervezetek körét, s őket kell beemelni a népfrontba, így máris integrálhatóvá válnak nagyobb társadalmi csoportok a különböző érdekek, világnézetek, érdeklődések mentén. Többek között a következő új és újjáalakítandó szervezetekkel kalkuláltak: termelési bizottságok, Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, OKISZ (Magyar Iparszövetség), KIOSZ (Kisiparosok Országos Szervezete), művészeti szövetségek, egyházi/vallásos szervezetek, békebizottságok, köztük az egyházak békebizottságai, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. A békebizottságok aktivizálását Geró Ernő különösen fontosnak tartotta. S mivel az ilyen típusú integrációs működéshez közös ideológiai platform szükséges, ennek jelszavait szintén Geró a következőkben összegezte: hazafiság és függetlenség (a Szovjetunióval való szövetséget beleértve), népjólét, tradíciók és béke.

A Nagy Imre által előterjesztett népfrontkonceptiót ellenzők mindannyian azt hangsúlyozták, hogy Magyarországon a már

¹⁹ MDP PB 1954. április 21. Népfront-vita. MNL OL M-KS 276. f. 53/171. ö. e.

kialakult népfrontgyakorlathoz képest az egyéni belépés azt a veszélyt rejti magában, hogy a párt nem tudja kontrollálni a folyamatokat, s végül létrejöhet egy párttal párhuzamos politikai szervezet, lényegében egy másik párt. Az ellenállás ezért Nagy Imre tervével szemben az MDP KV-ban olyan erős volt, hogy 1954 májusában már egy szervezeti bővítésről szóló tájékoztatót adtak át a szovjet vezetésnek, jelezve, hogy az egyéni tagságról szóló elképzeléseket elvetették.²⁰

A visszalépés a KV részéről racionális döntés volt, mivel a népfrontnak ez az átalakítási kísérlete a szovjetek számára is potenciálisan egy alternatív politikai platform létrejöttének veszélyét jelezte. Leginkább attól tartottak, hogy a parasztság és a népi értelmiség komoly politikai erőként, mintegy alternatív kvázipártként szivároghatna vissza a politikai színtérre, ami egyelőre túlment a még éppen hogy nemzetiesítő szovjet elképzeléseken. S bár ez a törekvés még távol állt a valódi többpártrendszerrel, valójában az egydimenziós rendszer hatékonyabb belső tagoltságát, a különböző érdekek megjelenítését és rugalmasabban korporált harmonizálását jelentette volna. Ezzel a javaslattal Nagy Imre kétségtelenül megelőzte azokat a későbbi inkluzívabb társadalmassító-korporatív elképzeléseket, amelyek végigkísérték a reformgondolkodást egészen a rendszerváltásig.²¹

Az 1954-es választóvonal

1954-re a szovjet reformelképzelésekhez képest Rákosi Mátyás és Nagy Imre már egyértelműen a stratégiai divergálás két végpontján állt. Előbbi a politikai ortodoxiát védve tért el a központi korrekciós szándékoktól, utóbbi pedig félreértette a reformok tartalmát, és rosszul mérte fel a saját mozgásterét. Az 1953-as

²⁰ Tájékoztató (az SZKP prezídiuma számára. 1954. május). Közli: RAINER M. János–URBÁN Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, 1992/4. 130–131.

²¹ A hasonló kelet-közép-európai elméleti útkeresésekről: KALMÁR Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020. 52–53.

első reformlendületet követő két év eseményei tehát modellként reprezentálták a desztalinizációt kísérő korrekciós hullámok oda-vissza mozgását. Míg 1953-ban Moszkva a korábbi merev rendszer kötelező lazítására szólította fel a kelet-közép-európai vezetőket, 1954-ben már csillapítani igyekezett a túlfutásokat, illetve nyomatékosan jelezte a félreértelmezéseket, 1955-ben pedig ezeket már Nagy Imre leváltásával büntette, majd 1956-ban a magyar forradalmat látványosan leverte.

A rendszer reziliensebb tulajdonságainak kialakítása azonban mindeközben folytonos maradt. Ennek keretében a térségi integrálás professzionálisabb szintű kereteként 1955-ben létrehozták a Varsói Szerződést (VSZ). Ugyanebben az évben az SZKP KB tárgyalta a tudományos-technológiai felzárkózás elkerülhetetlenségét és a merev politikai szerkezetet társadalmibbra hangolásának lehetőségeit is. 1956 februárjában a XX. kongresszus deklarálta, hogy többféle szovjetvariáns formációt ismer el, ugyanez év októberében – már a lengyelországi válság békés úton való rendezése, de a magyarországi beavatkozás előtt – a szovjet kormány dodonai nyilatkozatot adott ki arról, hogy új típusú belső regionális szövetségesi működésre kell számítani.

A desztalinizációs folyamatnak ebben a hullámszámban az 1954-es év magyar viszonyok között azt a fordulópontot jelezte, amikor egyértelműen láthatóvá vált a szovjet reformpolitikának ez a látszólagos kettőssége. A magyar politikai vezetés ekkor szembesült azzal, hogy a szovjetek nemcsak a reformok szükségességét nem tekintik vitathatónak, de azt sem, hogy az adott korszakban ennek hol vannak a határai. A következő években aztán a korlátok betartatásának komoly szándékát világosan meg is mutatták, miközben a reformok alapértelmezett intézkedései változatlanul mentek tovább.

Amikor a moszkvai központ 1954 májusában ismét konzultációra hívta a magyar vezetést, a tárgyalás egyik fő célja éppen a kettős törekvés „egyensúlyának” kialakítása volt. A találkozón Rákosi és Nagy is részt vett, s bár a szovjetek továbbra is hangsúlyozták a reformvonalat, kiemelték a korrekció korrekciójának aktuális fő irányelveit is. Többek között azt, hogy helyre kell állítani a vezetés és a párt egységét, illetve Rákosi tekinté-

lyét, rendezni kell a kaotikussá vált gazdasági helyzetet, felül kell vizsgálni az agrárpolitikát, valamint a „luxusberuházásokat” (szanatóriumok, metró, iskolák építését), és általában az életszínvonal-politikát. Jelezték még, hogy az értelmiség szerepét a vezetésben mégsem kell nagyon hangsúlyozni. Már ekkor is arra utaltak, hogy Nagy Imre és Rákosi két végletet képvisel.²²

1955: a módosítás módosítása

A következő, 1955. januári tárgyaláson azonban a szovjetek már nem egyensúlyoztak a két politikai erő között, hanem határozottan kijelölték a korrigált reformkorlátokat. Arra hivatkoztak, hogy információik szerint a magyar viszonyok válságosak, az országban baráti hitelek és támogatás nélkül már nem lenne „népi demokrácia”, s kirívó a szovjetellenesség. Nagy Imrét ezért most már nemcsak figyelmeztették, de nyilvánvalóan fenyegették is, mondván, hogy túlságosan önállósította magát, pártellenes nézeteket vall, és pártszerűtlenül nyilvánosságra hozta a Központi Vezetőség belső ellentéteit az 1954. október 20-ai *Szabad Népb*ben. Hruscsov korábban kivégzett szovjet vezetők-re, Zinovjev-re és Rikovra emlékeztette, akiknek szerinte voltak ugyan érdemeik, mégis „keményen felléptek” ellenük, amikor a pártügynek már ártottak.²³

A szovjet elvárások ekkorra körvonalazódtak félreérthetetlenül. S bár a magyar miniszterelnök aktuális reformista intézkedéseinek többsége a moszkvai elvárások aktuálisan fő vonalait követte, az eltérések a szovjet megítélés szerint mégis rendszerspecifikus stratégiai különbséget mutattak. Moszkva globalizmusfeltartóztatató víziója továbbra is alapértelmezettként várta el a gyors iparosító, urbanizáló, technicizáló felzárkóztatást. Ennélfogva 1954 májusában és 1955 januárjában sem hagyott kétséget afelől, hogy bár le akar válni a sztálini kollektivizálási szakasz durván erőszakos módszereiről, de a mezőgaz-

²² RAINER M. János–URBÁN Károly: I. m. 136.

²³ Uo. 147.

dasági nagyüzemi termelés megszervezését a rendszer lényegi elemének tartja. Nagy Imre víziója viszont egy alapvetően agrárius, kistulajdonra és a kisárutermelésre épülő növekedést vetített előre, amelyet belülről erős, szervezett agrárius politikai-társadalmi összefogás – egy korporáló népfront –, kívülről pedig egy Duna-völgyi térségi kooperáció támogat.²⁴ A szovjetek ezt a politikát viszont buharinista elhajlásként értékelték, így Nagy Imre leváltása elkerülhetetlen volt. Az okok között persze számíthattak a szovjet vezetés belső harcai is, valamint a hadi kiadások növekedése az NSZK tervezett NATO-csatlakozásának hatására, de valószínűleg nem ezek voltak a döntőek, sokkal inkább a két koncepció közti összeegyeztethetetlen különbségek.

A desztalinizáció magyar folyamataiban az 1954-es vízválasztónak tekinthető fordulat után 1955 eseményei tehát olyan relatív visszarendeződést jelentenek, amelynek reformkorrekciós mechanizmusai a rendszer későbbi szakaszaiban is hasonlóan működtek. A moszkvai központ nem állította vissza a korábbi viszonyokat, de kijelölte az aktuális határokat, amelyek a későbbi szakaszokban gyakran rugalmasabbakká váltak. Ezeknek a reformkilengéseket csillapító manővereknek a közös jellemzője, hogy mindig igyekeztek biztosítani a politikai vezetés számára a kezdeményezés privilégiumát és a rendszerformálás közben tartását. A reformhullámzásokban a mérséklő, csillapító rekorrekciók azonban nem a korábbi szintekre mentek vissza, és az előrelendülések is a korábbiakhoz képest mindig kicsit más szintekre vezettek. Az autoriter rendszerek változásainak dinamikáját éppen ezért pontosabban lehet leírni ezeknek a finommozgásoknak a regisztrálásával. Az 1955-ös évet vizsgálva például lényeges, hogy Rákosi a párt vezetője maradt, de a miniszterelnöki pozícióba nem helyezték vissza, és legitimitása is folyamatosan erodálódott egészen 1956. júliusi leváltásáig. A történeti emlékezetben azonban gyakran nem ez a differenciált kép jelenik meg, hanem egy egyszerűbb politikai váltásról kialakí-

²⁴ NAGY Imre: Az átmenet néhány gazdasági problémája. 1953. május 26. In: NAGY Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások*. Szikra Kiadó, Budapest, 1954. II. 342–345.

tott narratíva, amely nem érzékeli, hogy Rákosi hatalmi pozíciója Nagy Imre leváltásával valójában nem állt helyre.

Ugyanilyen ellentmondásos az MDP KV 1955. novemberi ülésének értelmezése/emlékezete. A magyar párt az SZKP KB 1955-ös nyári szovjet plenumának stratégiáját²⁵ követve elsődleges célként jelölte meg a technológiai fejlesztéseket, a tudományos-technológiai felzárkózást a globális trendekhez.²⁶ Az MDP KV-ülésen több mint száz szakértő volt jelen, ami jelezte, hogy a későbbiekben a technokratának mondott réteg megerősödésére lehet számítani a rendszerben. A reformdinamikát (és a levéltári forrásokat) értelmezve az is kirajzolódik, hogy ez az ülés csak érintőlegesen foglalkozott a humán értelmiséggel, például az írókkal kapcsolatos kérdésekkel, a történeti emlékezet később mégis úgy interpretálta, hogy ennek az ülésnek volt egy értelmiségi háttérrel 1955 decemberében, ami félreértés. A dátumot illetően és a hangsúlyokat illetően is.

Az 1955-ös év a szovjet központ és a kelet-közép-európai országok viszonyában szintén nem csekély jelentőségű elmozdulást hozott. A Varsói Szerződés megalakítása is hordozta azt a sajátos szanaló kettősséget, amelyet ennek a korszaknak a konszolidálása általában jelentett: erőteljes stabilizálási és dinamizálási szándékokat egyszerre. Egyfelől előrevetített egy komolyabb, szorosabb regionális integrációt,²⁷ másfelől kétségtelenül megteremtett egy intézményes fórumot és vele nagyobb mozgásteret is az alávetett kelet-közép-európai államok számára a későbbi lobbimanőverekre vagy akár a szovjet vezetéssel való különböző szintű érdemi alkukra.²⁸

²⁵ Az SZKP KV 1955. július 4–12. plenumának jegyzőkönyve. (O zadacsah po dalnejsemu pogyemu promislennosztyi, tehnicesszkomii progresszsi i uluseniju organizacii proizvodstvva.) MNL OL M–KS 276. f. 52/31. ó. e.

²⁶ MDP KV 1955. júliusi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M–KS 276. f. 62/7. ó. e.

²⁷ Az integrációs folyamatokról bővebben: KALMÁR Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid*. I. m. 151–184.

²⁸ Az emancipálódási folyamatról: BÉKÉS Csaba: *East Central Europe...* I. m. 340–342.

1956: a szimbolikus leválás hatásai

A szovjet politika 1956-ban a korábbi évekhez képest is látványosan jelenítette meg a desztalinizációs fordulatok látszólagos paradoxonjait. Februárban az SZKP XX. kongresszusa többrétegű üzeneteinek egyik jellemzője volt, hogy az addig is zajló reformfolyamatok ideológiai artikulálásával a szovjet vezetés szimbolikusan is levált a sztálini örökségről. Ez azt is jelentette, hogy a felelősséget elsősorban Sztálin személyéhez kapcsolta, így a békés modellkorrekció velejárójaként az előző kormányzó garnitúrát többnyire érinthetetlenül átnavigálta az új szakaszba.

A kongresszus másik jellemzője, hogy miközben a zárt, titkos ülésen egyértelműen elítélte a Sztálinnal azonosított extrém repressziót, a nyílt plénumon a jövőre nézve egy átfogó reformcsomagot hirdetett meg. Ennek egyik legfontosabb elemeként a politikai formációt tekintve több lehetséges megoldást ismert el a „szocializmushoz” vezető úton, külön kiemelve a békés utak hatékonyságát a militáns trockista megoldásokkal szemben. A világorradalom eljövételét tehát a szovjet vezetés prolongálta, és helyette néprontos „toleranciát” hirdetett különböző kísérletekre: a szovjet mellett elismerte a népi demokratikus, kínai, jugoszláv variánsokat, a polgári keretek között a parlamentáris utakat, és a volt gyarmati országok változatos nemzeti formáit is.²⁹ Kijelentette, hogy a népi demokratikusnak nevezett országok gyakorlatából is lehet okulni, s hogy a belpolitikában ezentúl rugalmasabban értelmezik a belső társadalmi szövetséget is: már nem ellenség a parasztság, az értelmiség és általában a középrétegek. Megerősítette azt a már megkezdett gyakorlatot, hogy szakértők is szerepet kaphatnak a döntés-előkészítésekben és a perspektívameghatározásokban.

Az 1956-os év azonban ismét megmutatta a szigorúan centralizált rendszer reformpályájának kötöttségeit és az állandó korrekciós-rekorrekciós kényszereket is. Néhány hónappal a XX. kongresszus desztalinizációt megerősítő kánonja és a

²⁹ Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. Szerk. FEDOR Pál. Szikra Kiadó, Budapest, 1956. 44–45.

reformprogram látványos ideológiai-stratégiai meghirdetése után a hruscsovi vezetés intézkedései kétszeresen jelenítették meg a rendszerszanáló politika feszült dinamikáit. Egyszerre törekedtek stabilizálni a szovjet belső átmenet és a kelet-közép-európai régió viszonyait, és ugyanakkor a fenntartható működéshez szükséges rugalmasabb működési mechanizmusok kiépítését is folytatták. Amikor azonban a moszkvai központ szükségesnek látta, mindeközben kíméletlenül, akár fegyveresen is leverte a térségi lázadásokat.

Ezzel egy időben ismét a reformfolytonosságot jelezte, hogy a hosszabb távú térségi stratégiával összhangban 1956. október 30-án a szovjet kormány kiadott egy nyilatkozatot, amelyben a központ és a kelet-közép-európai államok új típusú szövetségi kapcsolatát vetítette előre.³⁰ Kiemelte, hogy a Varsói Szerződés megfelelő keret lesz egy multilaterális együttműködéshez, és egyszersmind ahhoz is, hogy a régió országai a Szovjetunióval közösen avatkozzanak majd be a táborban bárhol a rendszer védelmében. Később világosan látszott, hogy a közös fellépésnek két lehetséges szintje volt: a politikai-elvi szövetségi beavatkozás és a fegyveres. Az előbbi az 1957. januári budapesti találkozón valósult meg először, amikor a politikai döntés szintjén a csonka VSZ-csúcstalálkozó résztvevői már közösen avatkoztak be a magyar belügyekbe. A közös fegyveres akcióra viszont csak 1968-ban került sor Csehszlovákiában, ezért kötik elsősorban ezt a doktrínát Brezsnyev nevéhez, valójában a közös beavatkozásra feljogosító doktrínát ekkor, a Hruscsov-korszak intenzív átalakító folyamataiban alapozták meg.³¹

³⁰ A Szovjetunió kormányának nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti barátság és együttműködés további erősítésének és fejlesztésének alapjairól. 1956. október 30. *Magyar Függetlenség*, 1956. október 31. és *Népszava*, 1956. november 1. Később közli többek közt: *História*, 1986/5–6. 9.

³¹ BÉKÉS Csaba: *Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990.* In: BOZÓKI András (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* VII. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000. 814–816.; KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990.* Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 108., 179., 224–225.

Protoperesztrojka

A szovjet típusú modell politikai átalakulásának 1953–1956 közé eső időszakát összefoglalóan általában desztalinizációként írja le a történeti emlékezet, de a differenciált vizsgálat azt mutatja, hogy ez az egyik legmozgalmasabb és legellentmondásosabb szakasza ennek a rendszernek. Funkcionális, praktikus értelemben törekvés a szanálásra, vagyis arra, hogy a rendszert a szovjet közvetlen szövetségi kereteken belül és a kelet-közép-európai régióban is hosszú távra működőképessé tegye, azaz megteremtse a *fenntartható diktatúra* kereteit. Ehhez igyekezett felszámolni az extrém elnyomó kereteket, azaz kiiktatni a különösen nagy feszültséget keltő elemeket, s ugyanakkor olyan rugalmasabb integráló módszereket kialakítani, amelyek több társadalmi részvételt tudnak generálni. A társadalmi cselekvés korporálásának ezzel új szakasza kezdett formálódni a Hruscsov-korszakban, mely ilyenformán protoperesztrojkanak tekinthető. Olyan modellszerű újrastrukturálásnak, amely éppen a változtatással, a dinamikus átszervezésekkel akarta újra konszolidálni, azaz rekonszolidálni a szovjet típusú modell térségi működését.

Sajátossága ennek az egyébként is hektikus mozgásokat mutató korszaknak, hogy éppen ez a reformszakasz vonultatta fel a legnyilvánvalóbb politikai erőszakot, főként a kelet-közép-európai lázadásokra reagálva. Míg a rendszerkiépítés sztálini szakasza Kelet-Közép-Európában alapvetően békés úton tudta saját modelljéhez igazítani a régió országainak működését, a nyílt lázadások éppen akkor törtek ki, amikor az abszolút uralmat fenntartó birodalmi vezér halála átmeneti destabilizálódást okozott. Ennek következtében éppen az elnyomás formáin lazítani szándékozó, reformokra hangolódó szovjet vezetés kényszerült globális szinten is látható megtorlásokra.

A hruscsovi politikát követő kádárista kormányzás első néhány éve ugyanerre a kettősségre épült. Miközben végigvitt egy extrém kegyetlen megtorlást, szisztematikusan formált egy rugalmasabb, biztonságosabban kezelhető rendszert. Vagy megfor-

dítva: miközben egy integrálóbbr, inkluzívabb korporációs keretet alakított ki, ezeket bőrtönzött be és százakat végzett ki.

A kelet-közép-európai térség helye e halványan módosuló ke-
retek között szintén állandóan változott. Míg kezdetben a területi
nyereség és puffer szerep volt az elsődleges a szovjet geopolitika
számára, a későbbiekben világossá vált, hogy formációs értelem-
ben nem magától értetődő ezeknek az országoknak a maradékta-
lan integrálása. A háborút követő szovjetizáló folyamatokban az
itt kialakított rendszerek látszólag homogén szovjet modellként
– valójában annak kezdettől fogva meglehetősen sokszínű vari-
ánsaiként – kezdtek működni, s ezekben a válságok igen hamar,
mindjárt az első konszolidációs fázis után egy-két évvel már egy-
értelműen megmutatkoztak. Az alávetett térség ingerküszöbének
alacsony szintje a politikai asszimilációval szemben ugyanis igen
hamar megmutatkozott.

A rendkívül instabil régió a birodalom európai határán arra
ösztönözhetette a posztsztálini szovjet vezetést, hogy fenntartha-
több szövetségi formákat keressen, s a belső működéseket is ru-
galmasabbá akarja formálni. Innentől kezdve állandó maradt
a reformnyomás, s ebben a térség országai külön-külön más-
más jellemzőikkel alternatívmodell-inkubátorként is szolgáltak.
A hatvanas években, az első desztalinizáló hullámokat követő
állandó reformfolyamatokban a kelet-közép-európai tudományos
és politikusi műhelyek, illetve az országonként olykor egyedi sa-
játosságokat mutató praxisok is jelentősen hozzájárulhattak az
újabb szovjet víziók, stratégiák formálódásához. Ennek egyik
terméke volt az a térségi kooperáció, amely még a Hruscsov-
korszakban kezdődött a tudományos és technológiai fejlődés
globális hatásainak felmérésére és az alkalmazkodási straté-
giák kialakítására. A munka összefoglalója először 1966-ban,
már a Brezsnyev-periódusban jelent meg könyvben *Válaszúton
a civilizáció* címmel.³² A számos kelet-közép-európai elméleti

³² Radovan RICHTA et al.: *Válaszúton a civilizáció*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968; angolul: *Civilization at the Crossroads: Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution* (International Arts and Sciences Press) *Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution*. Routledge, London, 1968.

szakembert felvonultató mű alapállítása, hogy a szovjet típusú modell fennmaradásának alapvető feltétele, hogy alkalmazkodni tudjon a globális technológiai kihívások keltette turbulenciákhoz. A szovjetrendszer formálódása pedig éppen azt mutatta, hogy ez az alkalmazkodás valóban turbulens volt. Állandó, olykor sűrűn jelentkező hektikus mozgás egy merev, erősen központosított rendszer reformkészítései és ezek kontrollálási kényszerei között.